Research Article

छत्रपती संभाजी महाराजांचे वतन विषयक धोरण

धनंजय नागोराव मोगले

वसुंधरा ला, विज्ञान व बी.सी.ए. महाविद्यालय, जुळे सोलापूर, सोलापूर.

सारांश **:**

मराठे कालीन राज्यकर्त्याच्या वतनविषयक धोरणांची चर्चा करत असताना छत्रपती शिवाजी महाराजांनंतर गादीवर आलेले छत्रपती संभाजी महाराज यांच्या धोरणासाठी संबंधी विचार करणे आवश्यक ठरते. छत्रपती संभाजी महाराजांनी कारकिर्द ही १६८०-८९ अशी अल्पशी तरी वतनदारांना सांभाळावे आणि संतुष्ट ठेवले आहे.

प्रस्तावना **:**

ठीण काम होते. संभाजी महाराज जरी कठीण परिस्थितीत राज्यावर आले असले तरी त्यांनी आपल्या ंबीर धोरा-ने वतनदारीची चौकट कायम ठेवून आपला राज्यकारभार केला. त्यांनी आपल्या पित्यानेच धोरण पुढे चालविले होते.

वडीलांच्या धोरणाचे अनुकरण ः

शिवकाळात वतनदारीचे झगडे व तंटे सतत चालू होते रोहिडखो-यातील देशमुखी वतनासाठी जेथे आणि खोपडे हे तंटे करीत होते. शिवाजी महाराजाजवळ हा तंटा निवाडयासाठी आला असता शिवाजी महाराजांनी त्यांना समज देताना खुद्द म्हटले होते. उभयंताने समजून चालावे मोगलाई ठाणे जवळ आहे. कटकट करू नये त्याप्रमाणे काही दिवस एक विचार चालले.[१] हेच धोरण संभाजी राजांनी पुढे चालविल्याचे दिसते.

अवघे वतनदार एक मते राहीन गनिमास सजा द्यावी.

संभाजी राजांच्या कारकिर्दीच्यासुरूवातीस म्हणजे १६८३ मध्ये धानद खो-यातील देशमुख वतनदारंन आपसात झगडा तंटा न रता शत्रूचा बंदोबस्त करावा त्याला शिक्षा द्यावी ही एकतेची शिकवणच जणू त्यांना दिली होती. आपल्या पित्याच्या धोरणाचेच ते पुढचे पाऊल म्हणता येईल.

मशरूल राजमान्य राजश्री देशमुखांनी ताा कानदखोरे यास प्रती कवी कलश धंदोगामात्य आशिर्वाद सुाा मस समानीन अलफ तुमचे विशर्द राजश्री बभाजी नावडकर याने हुजूर येऊन कितेक रदबदल केली साल गाा राजश्री स्वामीनी मानिलेस तुम्हाकडे पाठविले होते. तुमचा मुद्दा मनास आणून हुजूर आले त्याउपरी तुमच्या मुदामवाकीफ सरंजामी जाली नाही दिसगत लागली म्हणून तुम्ही दिलगीर जाहलो आहा म्हणून कलो आचे त्यावरून आम्ही राजश्री छत्रपती स्वामीस तुमचे विषई विनंती करून तुम्हास भेटीस यावायाची आज्ञा ली आहे.पत्रदर्शने स्वार होऊन येणे राजश्रीची भेटी होईल. तुमचा मुद्दा मनास आणून तदनुसार पारपत्य करून देऊ या प्रसंगी तुम्ही

आपली येकनिष्ठा राजश्रीच्या पायाशी जाहीर करून अवघे वतनदार येकमते राहोन अभिमान सजा द्यावी. आपली सरुराजी करून ध्यावी तुम्ही इमानी याचा राजश्रीस व आम्हास तुमचा भरवसा आहे. जाणिवे राा छ १ रमजान पान-हुजुर [२]

संभाजी महाराजांचे धोरण वतनदारांना नाराज न करता स्वराज्यात त्यांचा उपयोग करून घेण्याचे होते. वडिलांच्या पावलावर पाऊल ठेऊन मार्गक्रमण करणारे असे त्यांचे धोरण होते. [३]

सुपे खुर्द येथील पाटीलकी रायाजी काटकर व शंकराजी नीलकंटराऊ वाचाऊजी धनगर या तिघांची होती. धनगर यासी जगताप नसता कधळा करावयास समाधानाही तिघांची पाटीलकी तशीच चालवणे. [४] शिवाजी महाराजांनी हेच पाटीलकी वतन चालविले होते. संभाजीच्या काळात देखील तेच धोरण पुढे चालविले गेले. [५]

वतनदारीला न्याय दिला

संभाजी महाराजाच्या कारकिर्दित रायगडाहून न्यायनिवाडे करण्याचे काम प्रामुख्याने कवि कलश यांनेच केले.काही वतनी न्याय निवाडे संभाजीराजे स्वतः करीत असत. तयांनी स्वतंत्र बुध्दीने दिलेले निकाल कागदपत्रात आढळतात.

इ.स.१६८४ मध्ये चोल येथील बाळाजी ताऊजी देसाई त्याचा भाऊ आप्पजी ताऊजी देसाई यात देसाईपणा व वाटणी विषय�वाद उत्पन्न झाला. कवी कलश यानं सदर वाद तोडण्यासाठी त्यांस रायगडावर बोलावले वे वादाची भूमिका समजून घेतली. [६]

बेरड नाइकाचे भंडण तोडण्यासाठी संभाजीने खंडई पानवडीकर, येसाजी सुपेकर इत्यादी अनेक बेरड नाइकास बोलावून त्याचा वतनाचा तंटा तोडला. ख-या वतनदाराला न्याय दिला. [७]

संभाजी राजानी आपल्या धोरणात वतनदारीतील नियम ठरवून दिले होते. जो आपल्या वतनाचा ३०/३५ वर्षे भो�वटा घेत नाही. त्याचा अधिकार वतनावर राहाणार नाही. देवऊस येथील देशमुखी वतनाचा तंटा सोडवून तिमाजी कान्होबा देशमुख यास न्याय दिला. [८]

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य

राजश्री गंगाजी दादाजी सुभेदार व कारकून प्रांत राजापूर गोसावी यांसि, सेवक प्रल्हाद निराजी न्यायधिश नमस्कार सुाा समा-न समा-नी-न चालक ताा देवऊस येथील देशमुखचा तेव्हार तिमाजी नाा बिन कान्होजी नाा देशमुख यामधे व रामाजी गोविंद यामध्ये वेवहार लागोन हुजूर भांडत आले. हुजूर यांचा करीना राजश्री छंदोगामत्य याही मनास आणोन निर्वा केला की राजश्री छत्रपती स्वामीचा तह की ज्याचे वृत्तीस तीस पसतीस वर्षे भो�वटा चालला असेल तोच दुसरियास कथला करावयासी संबंधी नाही म्हणोन आज्ञा तरी मिजीना याचे देशमुखीचा भोगवटा सालाबाद आजी तीस वरसे चालत आला आहे. त्या प्राो चालो देणे रामाजी गोविंद -नवाचा कथला करितो त्यास �थला करावयास समंध नाही सालाबाद चालत आहे त्याप्रमाणे चालो देणे या पत्राची तालीक लेहोन घेऊन असल मिजी नाा यांसि देणे छ.१२ माहे रबिलोवल. [९]

संभाजीकालीन गोत सभेतील निवाडा

माणकोजी रावूत जगदाळा पटेल मौजे शिरोड ताा उंबारज आणि शिवाजी व नरसोजी नायकवाडा कुणबी मौजे मजकूर हया मध्ये माो मोरत्या निमे पटेलगीचा वेल्हास लागला असता माणकोजीचा भाऊ महादाजी याने हुजूर विदित केले की आमची म्ह. जगदाळे यांची वृत्तिकदीत नाइकवडा लाइनी कथळा करतो. वरी बरहक निवाडा व्हावा तयावरून कोनेरे रंगनाथ मुख्य देशाधिकारी प्रांत व-हाड यांस आज्ञापत्र सादर झाले मग दोघांचे राजीनामे व नंतर जमीन कतबे लेहून घेतले. हमशाही गावाचे मोकदम, मौजे मजकुरीचे बलुते ऐसे कुल �सबे पेठ तर्फ कोडसी येथे जमा करून श्रीकृष्णेची क्रिया व सत्य घालून आपले बेताळीस स्मरोन गोही देणे म्हणोन त्यांस सत्य घातले. त्यांनी जी साक्ष दिधली ते साक्ष पत्र माहालीहून चैत्र व १३ आले. चैत्र व १४ ची मुख्य देशाधिकारी कोनेरे रंगनाथ याची बखर छत्रपती स्वामीस आणली जगदाळा नाइकवडे उभे करून विचारणे मोखतसर कुणबी येही तक्रिरा दिल्या . त्यात जगदळे पाटील खरे व नाइकवडे �ोटे क्रिया दप्तरी दिल्हे लादिल्या. जगदाळे व नाइकवडे बि-हाडी गेले तेच दिवशी नाइकवडे कुणबी पळाला त्याचा जमानदारीही गैर �रीना व भोगवटा पाहून जगदाळेच खरे पाटली व नाईकवडे कुणबी झोंड ते दूर केले. जगदाले यास हरकी होन २५ नाईकवडे गुन्हेगारी होन पाा ५० दे�ील सरदेशमुखी करार केले हे निवाडापत्र सत्य. [१०]

शिरोडच्या पाटलकी वतनावर आपला हक सांगणारे नाइकवडे पळून गेले. यावरून वतनदारी मध्ये गुन्हेगारांना किती कडक बंदोबस्तात ठेवले गेले होते याची कल्पना येते. गुन्हेगार वतनदार शिक्षेला अत्यंत घाबरत असत.[११]

वतनदारी धोरणांविरूध्द वागणा-यांना कठोर शिस्तीत ठेवले

शिवाजी महाराजांनी जगदाळे यांचे क-हाडचे देशमुखी वतन राज्यात विलीन करून टाकले होते. पुढे मसुरीचे वतन पण अमानत झाले याची जगदाळे यांना खंत होती. शिवाजी महाराजा नंतर संभाजी राजे गादीवर येताच त्याच्या वतन लोभाची इच्छा त्यांना आवरता आली नाही व रायगडावर पुन्हा एकदा प्रयत्न करून पहावा म्हणून हे जगदाळे छत्रपती संभाजी राजांना भेटून व-हाडची देशमुखी आपली आहे. तीनाही तरी मसुरीचे वतन तरी आपणांस द्यावे अशी विनंती केली. तेव्हा यापुढे क-हाडच्या देशमुखी वतनाचे नाव काढणार नाही अशी कबुली दिली नंतरच त्यांना हजर होण्याची परवानगी मिहाली व मसूरची देशमुखी त्यांना दिली.[१२]

(मसूरचे जगदाळे पाटील यांनी) शिवाजी राजे मृत्यू पावले त्यांचे लेक सीाजी राजे राज्य करून लागले त्यांस जाऊन भेटोन अर्ज □ला की, साहेबी (शहाजी शिवाजी यांनी) क-हाडची देशमुखी घेतली. मसुरीचे तरी देशमुखी वतन आपले, आपले दुबाला करणे बाज □्हाई माझे वतन घेऊन माझ्झे तीन खून केले आहेत. तरी त्या खूनांचा वाटा तरी मसूरीचे वतन तरी तेवढे दुमाला करणे (संभाजीच्या सां□□यावरू-न) □-हाडची नाव गोष्टी काढणार नाही ऐसे लिहून मग संभाजी राजे मेहेरबान हाऊन मसूर परगणाची देशमुखी दुमाला करावी ऐसे केले गेले. मग त्याचे आर्जिव करून फर्जदाने कर्ज करून देशमुखी दुमाला करविली तो सेवेच संभाजी राजा धरून नेला राजाराम पळोन चंदीस □ला.[१३]

आपल्या कारकिर्दीत शेवटपर्यंत वतनदारांवर संभाजी राजांच्या कशा प्रकारे वचक होता हे दिसते. जेधे देशमुख यांनी फंदफितूरी □रताच त्याचा संभाजी राजांना कसा समाचार घेतला हे कागदपत्रात आढळते. त्याच्या शब्दात किती जबरदस्तपणा आहे कायद्याचा धाक देऊन सर्व वतनदारांना कडक शिस्तीत ठेवले होते.[१४]

नवस्थिती राज्याभिषेक शक १२ .... नाम संवत्सरे अश्विन बहुल मितीया इंदुवासरे क्षत्रिय कुलावंतस सिंहासनाधिहार श्री राजा शत्रु छत्रपती स्वामी याणी सर्जाराऊ जेदे यांसि आज्ञा ऐसीजे तुम्ही संताजी निंबाळकर मुद्राधारी विचित्रगड यासी पत्र लेहून आपला मुद्दा सांगोन पाठविला की आपला भाऊ शिवजी जेधा याणे हरामखोरी करून सिरवळास गेला. त्याणे आपली गुरेढोरे वळून गेली पुढे आपणांस बरे पहाणार नाही या बद्दल आपण ही उठोन सिरवळास आलो आहे. ऐसियासी आपण राजश्री स्वामीच्या पायाजवळी एकनिष्ठच आहे. स्वामी कृपाळू होऊन आपले वतन देशमुखी आपले स्वाधीन करतील आणि अभयपत्र सादर होईल तरी आपण सेवेस येऊन एकनिष्ठ होऊनु शेवा करीन म्हणून तरी तुमचा मुद्दा मारले हवालदार एही स्वामीचे सेवेसी हुजूर लिहिला त्यावरून कळो आला त्यावरून हे आज्ञापत्र तुम्हास लिहितो आहे. तरी आधी तुम्हीच सरासरी हरामखोरी केली की वतनदार होऊनु इमामे इतबारे ते गोष्ट न करिता स्वामीचे अन्न बहुत दिवस भक्षिले त्यांचे सार्थक केलेत की स्वामीच्या पयासी दुर्बुध्दी धरून दोन दिवसाचे मोगल त्यांकडे जाऊन राहिलेस तुमचा भाऊ शिवजी □नीमाकडे गेला तो तुम्हास बरे पाहेना ऐसे होत तरी तुम्ही स्वामी सनिध हुजूर यावे होते म्हणजे तुमचे येतवारपण कळोन एक निष्ठता कळो होती ते केसे नाही तरी बरीच गोष्ट झाली या उपेरी हि **□नीमाकडे राहाणेच असले तरी सुखेव राहाणे तुमचा हिसाब तो काय आहे ए □णी समजणे दसरी गोष्ट की तेथे राहणेच नाही एकनिष्ठेने स्वामीच्या पयाजवळी वर्तावे ऐसे असले तरी तुम्ही परभारे मुद्दे सांगोन गडकिल्याकडे राबिता काय म्हणून करिता हे गोष्ट स्वामीस मानत नाही** . जो राबिता करणे तो स्वामीकडेच करून हुजूर वर्तमान लेहून पाठवावे स्वामी तुमचा मनास आणून आज्ञा करायची ते करितील तरी ऐसी गोष्ट करावया प्रयोजण नाही उजराती खेरीज दुसरियाकडे एकंदर राबिता न करणे जे वर्तमान लिहिणे ते स्वामीस लिहित जाणे तुमचे ठाई एकनिष्ठातच आहे ऐसे स्वामीस □ळलियावरी जे आज्ञा करणे ते आज्ञापत्र सादर होईल तेणे प्रमाणे वर्तणूक करणे लेखनकार.[१५]

इ.स.१६८५ मध्ये सावली गावच्या कैचंन गौडा पाटलास त्याने केलेल्या गुन्हयाबद्दल तुरूंगात टाकले होते त्याला ५०० होन दंड □रण्यात आला दंडाची रक्कम भरून टाकल्याने त्यास सवलत देण्यात आली.

१०० होन भरले परंतू ४०० होन ३-४ वर्षे झाली तरीही भरू न शकलयाने त्यास पुन्हा अटक करण्यात आली. शेवटी त्यास आपल्या वतनाचा चौथा भाग विकून दंड भरावा लागला.[१६]

चांदी नारायण सुभेदार □विंद रघुनाथ सुभेदार
प्रांत भुजबळगड व □ार□-न प्रा □द□

वन गोडा पाटील मौजे सावसी साा कंदगोल याणे हरामजादगी केली होती. या बद्दल त्यास अबदखना ठेविला त्यासी करार ती होनु पाा ५०० बोधले पैकी शे हानू वसुल जाला बाकी ४००त्या उसूलांबदल २।२ वरसे नवलगंदी आबादखाना ठेविला नफर मा ार बहुत हलाल झाला उबारकाची उरला नाही म्हणून आपले पाटीलकीची चउाी तकसीम नरसंगराऊ रामाजी यासी विकत देऊन होन पाा १५० घेतले इनामती जमीन मार दहा व हक वतन १ सुसकी फलणी व खलसात जमीन देखील दुमाल दिली आहे तरी तुम्हीही पाटील मजकुराचे पाटीकिची ४ थी तकसिमेचा मामला लावण संचणीकीर्द मामुरी वरवडी गावीचा कारभार यांचे गजारतने घेत जावे. [१७]

वतन जप्तीचे धोरण

वतनदारीचा उपयोग स्वराज्यासाठी आवश्यक होता. म्हणून योग्य तो न्याय त्यांना दिला जात होता. बेईमानी, अनिष्ठ वर्तन इत्यादीसाठी त्या वतनदारांना ताकीद दिली जात होती. मोठया गुन्हयासाठी दंड केला जात होता या शिवाय वतनदार अधिक मुजोर व बेपर्वाई असल्यास त्यांची वतने जप्त करीत असत.[१८]

संभाजी बापूजी त्रिंबक देशाधिकारी
व लेखक प्रांत मलकापूर

तुलाजी देसाई निकम परगणे शिरोल हुजुर विदित तरफेचे १२ गाव ते सोमजी वादल याने वलंबा वारणेचे देशमुखीकडे माविशी लावले गतवरशी छत्रपती स्वामी मालवून पाा भाार आले समई स्वामीस हे वर्तमान विदित केले स्वामीनी सदर देशमुखीचे १२ ाव वारडे देशमुखीकडे वोढत होते. ते सिरांलकडे लावणे आणि दोखीचा कारभार तुलाजीच्या हाते भोगवटया प्रमाणे घेत जोणे. म्हणोऊन कृष्णाजी भास्कर यास आज्ञा केली व सामाजी वादल यास हरामखोरी केली म्हणोवून सजा पावविला व वारणेची त्याची मिरासी देशमुखी दिवाणात अमानत केली कमविशीस तुलाजी कडू व खंडेराव पानसंबळ पाठविला तो हया १२ गावास कथला करतो तरी स्वामीनी थला करावया गरज ाय रोखा देखत विलासीत तर्फेचे गाव तुलाजीकडे देणे व त्याचे हाते कारभार घेणे.[१९]

वतनदारांचा सांभाळ

छत्रपती संभाजी राजांनी वतनदारांना केवळ धाक ताकीद शिक्षाच दिल्या नाहीत तर त्यांच्यावर जरब निर्माण करून तो वतनदार आपल्या कार्यात प्रामाणिक राहील व त्यानं राज्यकाराभर सुरळीतपणे करावा म्हणून त्यांना अभय देऊन, कौल देऊन, संरक्षण केले त्यांची वतनदारी सांभाळली, गुंडापुंडांच्या पासून वतनदाराचे रक्षण केले.

स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके १० रूचिरोद्वारी (नाम) संवत्सरे, पौष्य, १२ द्वादशी, गुरूवासेर क्षत्रिय कुलावंतस, प्रांत जावळी यांसी आज्ञा केली येसीजे-

दत्ताजी केशवजी पिसाळ देशमुख तर्फ जोरखेरे यांसी केलासवासी स्वामीनी हक्क वतन करून दिल्हे आहे. त्याप्रमाणे हे वर्षास मोईन प्रमाणे चालत आहे. हल्लीकुसूर देतो म्हणून कळो जातो तरी हे दिवसांत गनीम कोकणांत पेश या प्रसंगे हशमाचा जमाव करावया देशमुख महारनिल्हेस आज्ञा केली असे व पुढे कितेक काम यांचे हातून घेणे असता उगेच माणूस दिलगीर करावे आणि स्वामी कार्याचा नाश करावा हे कोण कारकुणी ? हे गोष्टीने स्वामीचा तरी फायदा? तरी ते कोडीइतकी गोष्ट नाही ऐसे असता असे करावयास गरज काय याउपरी तरी देशमुख एकंदर रंजीस न करणे त्यांचा हक्क जो सालाबादाप्रमाणे चालला आहे तेणे प्रमाणे तुम्ही ही चालवणे कसून काडी इतकी न करणे पुढे बोभाट आल्यास स्वामी तुमची भीड धरणार नाहीत हे नेमस्त समजणे लेखनालंकार.[२०]

संभाजी राजांनी शिवाजी महाराजा प्रमाणेच जुनी वतने पुढे चालविली होती. जुन्या वतनदारंच्या हक्कांचे ज्योतिष्यपणाचे वतन शिवाजी महाराजांनी त्यांना काही हक्क देऊन चालविले होते तेच संभाजी राज्याच्या कारकिर्दीत घालू ठेवले गेले.[२१]

ठीण समई मदत दिल जात होती.

सर्व साधारण परिस्थितीत तर वतनदारांचा सांभाळ त्यांनी केलाच परंतु ज्यावेळी नैसर्गिक आपत्ती येत असे अशावेळी संपूर्ण वतनदारी संस्थाच धोक्यात आलेली असे किंवा वतनदारी संस्थेवर त्यांचे गंभीर आणि खोलवर परिणाम होतील. अशावेळी संभाजी

राज्यांनी आपल्या वतनदारांना वतने विकण्याचा किंवा इतरांना देण्याची परवानगी दिली होती. अशी मुभा केवळ वतनदारांना मदत व्हावी म्हणून देण्यात आली होती.[२२]

वृत्तीपत्र दिधले जे काळ थोर पडला, गाव खराब जाला कितेक सुजोन मेले कितंकाची घरे बुडाली कितोक उठोन देसावरी गेली, आपला जे आजा व सुभानजी देसावरी पोटासाठी सुजाने मेला आपली बाइल मरोन गेली आपण वसून दोघे उरलो अन्न मिळेना हातपाय सुजले कोण्ही हाती धरीना मग आपणापासी मोकदमीच्या सनदा व वतनाचे कागद होते दरम्यान बुडतील म्हणून देशमुख व देशपांडे व ावचे जे कोण्ही वाचली आहेत त्यांचे गोहीनसी व हमशाही गावीचे मोदमे गोहीनसी आपले वडिलाची मिरासी हक मुठमाती देणे आणि वतन मिरासी खाणे आपणास वतनास संबंध नाही काळीवरी पांढरी तोवरी वतन खाणे हिला हरकती करीत तो दिवाणाचा गुन्हेगार व ोताचा अन्याई (पाचगोही)[२३]

इ.स.१६८५ मध्ये मोरोपंत पेशव्याच्या मुलांचे न्हावी गावचे वतन व वतनी हक्क शिवाजी महाराजापासून चालत आले हे संभाजी राजांनी पुढे राजांनी पुढे चालविले होते.

समन्वयवादी धोरणांचा पुरस्कार

वतनदारांच्या रक्षणासाठी कधी कधी वतनदारीच्या नियमांशी तडजोड केली जात असे. एकद्या वतनावर वतानदार नसेल तर ते वतन सरकारचे असे. सरकार अशी वतने योग्य त्यामाणसाला देत असे. पण मुळ वतनदार परत आल्यास राज्यकर्ते मध्यम मार्गाच्या अवलंब करीत व निम-निमे वतन दोघांना मिळत असे. त्यामुळे मुळ मालकाला वतन मिळाल्याचे व सुरक्षित असल्याचे समाधान लाभत असे. शिवाय नवीन वतनदारास वतन सांभाळण्याच्या कार्याबद्दल अर्ध्या वतनात समाधान मिळत असे. अशाप्रकारे सर्व वतनदारांना मध्यम मार्गाचा अवलंब करुन सुखी ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला.[२४]

महजर लिहून दिधला जे, तुम्हास मौजे सेवरे पाा माार तेथील निमे मोकदमी मिरासदार ठेविले मिरासदार हाजीर जाहलियवरी निमे मोकदमी मिरासदार त्यांचे हवाला करणे २६॥ यावर पैकी सीव गिवलीनु गुरळीचे १३॥ यावर तरफ खुद निमचावर इनाम दिधला तो खाऊन कीर्दी आबादानी करणे.[२५]

वतनदारांना सवलती

वतनदारांना काही हक्क ठरवून दिले होते. देशमुख, देशकुलकर्णी वगैरे वतनदाराकडून केव्हा वसूल घ्यावा हे पण ठरले होते. परंतु पिक-पाणी आले नाही व वतनदार संकटात असेल तर त्याच्याकडून वसुली सवलत देऊन केली जात होती.[२६]

वकलश छदोखामात्य - बाबाजी तानदेऊ
सुभेदार व कारकुन प्रांत पुणे

मोरे विठ्ठल देशकुलकर्णी प्रांत माार याणी सांगितले की (शहाजी) महाराज व स्वामी (शिवाजी राजे) यांचे ारकिर्दीस देशमुख व देशकुलकर्णी पाा माार यांचा हक व इनामती दुमाले करुन दिवाणात इनामती खंडणीपाा माा यांचा हक व इनामती दुमाले करुन दिवाणात इनामती खंडणी ५॥ होन ३०५ व ९५ असे असत आणि हे इनामतीचे दस्त कमतर पडले आहे तर दस्त माफीक खंडणी द्यावी एकादे महाराजा साहेबांचे पैके स्वामीची आज्ञापत्र असतील ते रुजू घालून हाती राजासीकडून सनद सादर आहे तेणेप्रमाणे वर्तणूक करणे.[२७]

अशा सवलती देण्यात येत होत्या वतनदारांना आपली वतने स्वतःचा जीव वाचविण्यासाठी व संकटावर मात रण्यासाठी दुस-याला काही मोबदल्यात देण्याची परवानगी होती.[२८]

वतनदारीस लष्करी शक्तीपासून वाचविण्याचे कार्य

युध्दजन्य परिस्थितीत लष्करामुळे गावची गावे उद्ध्वस्त होत असत अशावेळी वतनदार धुळीस मिळत असता म्हणूनच निराश्रीतांना अभय देत असत.[२९]

आमच्या कानी आलेली तुम्ही परगण्याच्या रयतेसह आमच्या विजयी सैन्याच्या आगमन निर्गमनामुळे आणि शत्रु सैन्याच्या भटकण्यामुळे निराश्रीत व परागंदा झाल तरी तुम्ही आपल्या मूळ वतनावर येऊन आपापल्या चाकरीत गढून रयतेस दिलासा देऊन रयतेकडून शेतकाम करवावे आणि जेणे करुन परगण्याची आबादानी भरभराट हाईल जिरायत उत्कर्ष पावेल ते प्रयत्नपूर्वक करावे.[३०]

वतन म्हणजे बाजारातील वस्तु नव्हे

वतनदारी एक महत्वाची संस्था समजली जात होती. वतनदाराने वतने विकू नये व खरीरदाराने ती खरेदी करु नये नसता विकणा-यास शिक्षा व खरीददारास ताकीद होत असे. छत्रपतीने वतने सवग होऊ दिली नाहीत. अपवाद म्हणूनच नवी वतनें दिली. वतनाची खरेदी विक्री होऊ लागली की ती बाजारु वस्तु होते व वतन देणारा-घेणा-याची किंमत कमी होते. वतन ही एक पवित्र वस्तु आहे व वतनदार हा राष्ट्रातला मोठाच कर्तबगार व निष्ठावंत माणूस असला पाहिजे. अशी वतनदाराबद्दलची छत्रपतीची भावना होती. हे डोळयापुढे ठेवूनच राज्यकर्ता वतनदारी विषय□ धोरण आखीत असते.

इ.स.१६८६ च्या एका निवाडपत्रातून संभाजी राजांचे वतनदारी विषयक धोरण कसे होते ते स्पष्ट होते.

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्ये राजश्री येसाजी अनंत देशाधिकारी व लेखक प्राा चेऊलच गोसावी यांसि

सेवक प्रल्हाद निराजी न्यायाधीस नमस्कार सु सीत समानीन अलफ जिवाजी सटवाजी प्रभू राा मध्ये व सूर्याची विसाजी प्रभू या मदे जिवाजी प्रभू याचे वतनीवाडी कसबे घेऊन यासाठी पेठ याचा वेव्हार लागोन पोसजी हुजूर आले होते. यावरुन हर दो जणाची हकीकत मनास आणिता जिवाजी प्रभूने विदित केले की सूर्याची प्रमु□ चेऊलची मजमू असता आपलीवाडी उत्तम देखोन आपले तक्षिमदारीवर बलत्कार करुन बसरी सवासे देऊन जोरावारीन □त करुन घेतले आहे. त्यावरुन सूर्याजी प्रभूस विचारिता विदित केलेली जिवाजी प्रभूत्वे तक्षिमदारानी आत्मसंतोसेसाठी देऊन खत करुन दिधले आहे हे गोष्टीचे साध्ये आहेव व जिवाजी प्रभूचे तक्षिमदारानी आत्मसंतोषेवाडी विकत दिधली ऐसी साक्ष त्यांची आणून देईन म्हणोन हुजूर कतवा लेहून दिधला यावरुन हरि सिवदेव माजी देशाधिकारी प्रांत मजकूर यास माहीचे हवालदारास वतनदारास पेसजी हुजरुन आज्ञापत्रे सादर जाली होती. त्यावरुन हरि सिवदे व माजी देशाधिकारी प्रांत मजकुर यांचे विनंतीपत्र व हवालदार याचे व देशमुख वतनदार यांचे विनंतीपत्र व जिवाजी प्रभूचे तक्षीमदाराची पत्रे हुजून आजी तेथे लिहिली आहे की सूर्याची विसाजी प्रभू आनून मनास आणिता वतनात खोटा जाला जारावारी जिवाजी प्रभूत्वे तक्षीमदारापासून वतनीवाडी विकत घेऊन खत घेतले आहे तेथे तहकीक जाले येसियासी एकदर राजश्री छत्रपती स्वमीचा तवह की वतनदाराचे वतन विकत घेणारे घेऊ नये व देणारे देऊ नये जो विकत घेईल त्यास शासन करावी गुन्हेगारी घ्यावी वतनदार होऊन जो आपले वतन विकत देईल त्यास जोर ताकीद करावी या गोष्टीने सूर्याजी प्रभूस वाडी विकत घ्यावयासी प्रयोजन नाही जेसे आले त्यावरुन निर्वाह जाहला की सूर्याज प्रभून जिवाजी प्रभूत्वे वादीमध्ये झाडपेड जे लावणी लावली असेल त्याची राहती किंमत वतनदाराचे व मले लोकांचे साक्षीने जे होईल ते ९ येवज बसरी लारी सवासे जिवाजी प्रभूने सूर्याजीने आपले न्यावे दुस-यांचे वतनावरी इमारतीचे घर व वाडीस पाशाणी दांडे लावावयासी प्रयोजन नाही केला निवाडा जाला वाडीची किमंता □रावयासी हुजरून इतबारी मनुष्य द्यावे. तो सूर्याजी प्रश्न पलोन गेला म्हणोन पेशजी तुम्हास आज्ञापत्र सादर जाले असा निवाडा हुजूर जाला असता अलीकडे सूर्याजीने चेऊलची मजमु करुन जाऊन जिवाजी प्रभुचे तज्वीमदार विठोबजी बापूजी व गोंविद नारायण यास लिगाड लावून बलत्कारे आत्मसंतोषेवाडी विकत दिधली असा महजर व पेसजी तमरीरा व खसेरा दिधल्या आहेत. त्या कुळ खोटया असा महजर करुन देण् म्हणोन अटक करुन बेसविले होते. त्यावरुन विठोजी बापूजी व गोविंद नारायण हुजूर फिर्याद आले म्हणोन हरदुजणाचे माणसास व जमानास तगादा लावून अटक केली आहे. म्हणोन हुजून कलो आले तरी विठोजी बापूजी व गोविंद नारायेण हुजूर आले असता याचे माणसांत व जमानशस अटक करावयासी कामे गरज आहे. वाडीचा निवाडा महजर जाला प्रोा मजकुरचे हवालदारावे व देशमुखाचे विनंती पत्रे हुजूर पाठविली असता. सूर्याजी प्रभू मनास माने तेसी लबाडी करितो जिवाजीचे तक्षीमदारास परागंदा केले आणि तुम्ही सुभेदार तमासा पाहाता आणि सूर्याजीची □ासिक करिता यावरुन तुमची कारकुनी जाहीर जाली या गोष्टीचा प्रसंग राजश्री ---- स्वामी जवळ होईल आणि सूर्याजी प्रभूने तरफदारास सांगोन आकस कोसीने विठाजी बापूजी व गोविंद नारायेण याजवर वराता केल्या आहेत. त्या तुम्ही मा-ास आणून हक हिसाबी करणे गेर माकुल व हरवसी सर्वथा करु न देणे व विठोजी बाजूपी व □ोविंद नारायण हुजूर आले आहेत यांचे माणसास व त्यांचे जमानास एकदंर तगादा न लावणे छ २ राबि लोवल आज्ञा प्रमा□.[३१]

वतनदारी पध्दत ही मराठेकालीन अत्यंत उपयुक्त पध्दत होती. रोजगार व उदरनिर्वाह करण्याचे साधन वतन होते. म्हणून वतनदाराची एक आवश्यक संस्था झाली होती. परंतू वतनदारी ही मराठेकालीन माणसांचा दर्जा व प्रतिष्ठा दर्शविणारी खुण होती. मराठेकाळातील होणारे तंटे झगडे किंवा न्यायालयात चालणारे खटले हे वतनदारीशी संबंधीत असत. वर्षानुवर्षे चालणारे अनेक खटले असत. राज्यकर्ता बराच मोठा काळ या न्याय निवाडयासाठी खर्ची होत आहे. म्हणूनही राज्य कर्त्यांकडून वतनदारी संस्थेच्या नियमांचे पालन करवून घेण्यात कोणत्याही प्रकाराची हयगय करण्यात येत नव्हती. महत्वाच्या विषयाचे धोरण राज्यकर्ते परंपरेने आलेल्या नियमानुसार चालवित होते. छत्रपती संभाजी महाराजांनी देखील पूर्वापार चालत आलेले धोरण पुढे राबविले.

संदर्भ सुची

१. म. इ. सा. खंड १५ ले २७९
२. शि. च. सा. खंड ५ ले ८७२
३. स. □ा. प. स. पत्र □. १३६
४. शि. प. सा. खंड ११ ले ४५, १००
५. शि. च. सा. खंड ९ ले ९७
६. ऐ. सं. सा. खंड ५ पृ. २०-२१
७. सं. □ा. प. म. पत्र □. २५०
८. म. इ. सा. खंड २१ ले ४५
९. स. □ा. प. सं., पत्र १५२
१०. म. इ. सा. खंड १ ले १५
११. तत्रैव, ले. ३ पृ. १६
१२. सं. □ा. प. स., पत्र □. २९८
१३. तत्रैव, पत्र १६२
१४. म. इ. सा. खंड १५ ले ३४२, पृ. ३७१-७२
१५. शि. च. मा. खंड ६ ले ७४
१६. स. □ा. प. सं., पत्र □. १४८
१७. शि. च. मा. खंड ६ ले १११
१८. स. □ा. प. सं., पत्र □. ७२
१९. सनदापत्रातील माहिती, पृ. १६१
२०. शि. च. सा. खंड १ ला ले ६७
२१. म. इ. सा. खंड २० ले २२
२२. स. □ा. प. स. पत्र □. १३२
२३. सनदापत्रातील माहिती , पृ.१९२, स.का.प.सं.पत्र क्र.१४४ , शि.प.मा., खंड २ ले ४१३
२४. स.□ा.प.सं पत्र □.२८६
२५. पे.द.खंड ३१, ले ४४
२६. स.□ा.प.सं.पत्र □.१४३
२७. म.इ.सा.खंड १, से ७५
२८. ऐ.फा.सा.खंड १ ले, ७५
२९. स.□ा.प.सं.पत्र □.२०४
३०. शि.च.सा.खंड १०, लेखांक १५, पृ. २३-२४